

A KEZDETTŐL A VÉGIG

A 19. SZÁZADI FÉNYKÉPHÁTLAPOK ÁBRÁZOLÁSAIRÓL

Beszélgetéseink Borda Márton Áron antikváriussal és gyűjtővel főként a képek körül zajlik, számos esetben beszélünk a tanulmány tárgyáról, próbáltuk felidézni a korábbi megjegyzéseinket, kutatásainkat, észrevételeinket. A mostani válogatás az ő gyűjtésére támaszkodik, tanácsaival segítette a tanulmány elkészítését.

Köztudott, hogy a 19. század közepén az első fényképeket vékony papírlapra készítették, amelyeket egy több rétegből álló, vastag kartonra ragasztották fel. A fennmaradt fényképek hátlapjai, vagyis a verzók segítenek, hogy megismerjük a mesterek szokásait, mely megkönnyíti a képek datálását. A Borda által összegyűjtött tízezer darab magyarországi rektó-verzók (*fényiratok.hu*, *Recto-Verzo katalógus*) bőséges információkkal lát el bennünket. Az aprólékos, pontos összeállítás minden fényképész társulást külön kezel, egy-egy mester összes verzója pedig egy-egy mappán belül időrendi sorrendben található meg nála. Egy-egy hosszabban működő műhely esetében láthatóvá válik a korszak tipográfiai divatjainak állandó hullámszerűsége. A fényképészek rugalmasan követték a mindig megújuló trendeket, és amint egy-egy litográfia hátlap elfogyott, igyekeztek újakat választani a kínálatból, vagy akár terveztetni a maguk számára.

A kezdetet a magyarországi anyagban a verzóknak az a csoportja alkotja, ahol még sem az előlapon sem a hátlapon nincs semmilyen felirat. A véget pedig az a divat jelenti a századfordulón, amelynek hatására a fényképész mester nevét már nem írják rá a felületre. A *Souvenir* feliratot esetleg még egy ideig felül bélyegezték, majd az is elmarad, és szecessziós, gazdag növényi struktúrák, szép női alakok mögé rejtik el a művészek és mesterek az identitásukat. A közel 60 évnyi időszakot (1860–1920) a név és a pontos cím mellett a megnyert érmek dús kavalkádjának grafikai rajzai teszik élvezetessé az előre nyomtatott kartonformákon. Az ábrázolt érmek, amelyek a világhiállítások és a speciális fényképészeti bemutatók elismeréseit, illetve a művészek szereplését, kiválóságát bizonyították - a kiállítások történetébe ágyazódnak. Ezzel a témával most nem foglalkozunk, talán adódik majd alkalom ezek bemutatására is.

Számos lehetőség kínálkozik a jelenlegi Borda-gyűjtemény részletes feldolgozására; virtuális gyűjteményében az interneten az Archívum részben találjuk a fényképészek portréi című összeállítást, melyben tíz kép szere-

pel. Szintén nagyon érdekes a Monarchia területéről származó 52 műterem ábrázolása.¹ A páratlan anyag további fényképek, tervek és dokumentumok feltárással egy egész könyvet tenne ki, ha azok bemutatására kerülhetnének. Korábban Cs. Plank Ibolya és Hídvégi Violetta foglalkozott a fényképészeti műtermekkel, amelyek építészeti szempontokból az ideiglenes műtermek bonyolult és gyorsan változó világához és a lehetséges tipológiához vezetnek el.² Eredményeiket egészíti ki és gazdagítja ez a szép grafikai anyag.

A *Fotóművészet* hasábjain nemrégiben bemutatott *Promenade Collection*³ gyűjtője saját blogot tart fenn, ahol egy kiváló írással járult hozzá a verzók feldolgozásához, azzal, hogy gyűjteményének jellegzetes darabjait mutatja be.⁴ Úgy véli, hogy a magyarországi fényképészek művészi verzó grafikáinak túlnyomó részét bécsi nyomdákban készítették, leginkább brit mintakönyvekből ellesztett díszítőmotívumok felhasználásával. Tanulmányában a hazai fotográfusoknak egy szűk körét vizsgálta, akik az 1860-as évek első felében a hazai litográfiai műhelyeket vették pártfogásukba, és itt készítették el verzóikat. „Némelyikük esetében ezt az is indokolhatta, hogy teljesen egyéni, személyre szabott grafikát kívántak készíttetni, de egy idő után már a pesti nyomdászok is inkább generikus, mintakönyvi grafikákat használtak. 1865 körül pedig a hazai nyomdák feladták a kilátástalan versenyt a bécsi riválisokkal, és kivonultak erről a piacról.” – írja a gyűjtő.⁵ A századforduló táján a pesti nyomdákat legyőzték a bécsi cégek.

Peternák Miklós is lehetőséget lát ebben a témában, tanulmányában azt írja, hogy Borda magánvállalkozása csak a nála megforduló felvételek hátlapját összegzi, mégis sokkal informatívabb, mint a Szakács Margit által összeállított és publikált fényképészek és műtermek táblázatos listája, amelynek online változata javított formában is tele van hibákkal. Véleménye szerint a jegyzék „[...] ma abszurd tévedések forrása, s mert szakmai szervezet áll mögötte, hitelesebbnek tűnik, mint amilyen valójában – még akkor is, ha a publikáció felhívja a figyelmet a pontatlanságokra. Nem az eltüntetés a megoldás, hanem a kiegészítés egy olyan listával, amely csak az ellenőrzött, megbízható adatokat tartalmazza, s így különválik a feltételezés, a becslés, a vélekedés, valamint a tény.”⁶

Peternák a grafikailag rendezett verzókon keresztül a mintákat adó bécsi cégek nevét gyűjtötte egybe.⁷ Olyan névsort közölt, amelyben az egyes vállalkozóknak a magyar fényképek verzóin való megjelenését listázta. Bernhard Wachtl, Eisenschiml & Wachtl, Haufler & Schmutterer, K. Krziwanek, Kühle & Miksche, Leopold Türkel stb. bécsi cégeket sorolja fel. Véleménye szerint megtervezett példatárakból választhattak a magyar megrendelők is. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a Borda által összegyűjtött anyagnak csak egészen minimális (5% körüli) részén található jelzés. (Az is nagyon kicsi betűkkel, ezért gyakran csak pontok formájában észlelhető.) Ebben a cikkben a kiemelt példák jelzik ugyan a grafikai forrásokat és a divatot uraló bécsi tendenciákat, de észrevehető, hogy a megrendelt, megvásárolt kártyákat számosan lemásoltak, és sokszor leegyszerűsítették azokat. Peternák hivatkozik arra, hogy a *Photographische Correspondenz* bécsi szaklap közölt verzó mintalapokat, például 1875-ben a Haufler & Schmutterer, 1886-ban pedig az Eisenschiml & Wachtl cégtől. Az 1875-ös hirdetés bemutatja az akkoriban használatos hátlap grafikákat: Borsos József, Kozics Ede, Gévy Béla, Schrecker Ignác, Gondy és Egey, Angerer, Abdullah frères és Löwy mesterek munkáit. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a közölt Borsos József hátlapot a művész soha nem használta, bár nem kizárt, hogy kért mintát a vállalkozástól.⁸)

Peternák szerint a század végére már több fotografiai cikket árusító, és litográfiát készítő cégnek volt budapesti telephelye, például Türkel és Schlesinger, Eisenschiml & Wachtl, később Wachtl és társa vállalkozásoknak. Állítását vélhetően a magyar újságokban megjelenő hirdetésekre alapozza.⁹ Ez a tény tovább nehezíti, hogy kiderülhessen, melyik grafikai ábrázolás honnan ered. Meghagyjuk az online kutatóknak a további nyomozás lehetőségét, mi most csak példákat idézünk, a teljesség igénye nélkül.

A fényképezés allegóriáinak grafikai ábráit próbáltuk meg csoportosítani, tehát kihagytuk azokat a verzókat, ahol csak a név olvasható a címekkel és érmekkel. Ezzel leszűkítettük ugyan a megközelítést, de még így is két erősen elkülönülő csoport látszik használatosnak. Az egyik a puttók által megfogalmazott utalási rendszer, a másik pedig a század végén a fotografíát jelképező női alak. Figyelmen kívül hagyjuk tehát azokat a női figurákat, akik „csak” testük és arcuk látványával hívják fel magukra a figyelmet. A fényképezőgéppel ábrázolt puttók és a nők (vagy angyalok) jól elkülönülő csoportját alkotják a hátlapoknak. Ha rátekinthetünk a mesterek által felhasznált anyagra, akkor négy további azonos témát különböztethetünk meg: képkészítés, képnézegetés, tükröt tartó alakok, és a meg-

dicsőülés allegóriái. Az utóbbi csoport szereplői a festészet és a fényképészet kölcsönösségére utalnak, az angyalok közvetítésével megszerezhető hírnévre.

Példákat válogattunk mindkét irányból, a tipikusnak vélt ábrázolásokból, a források gyűjtése során az a már említett folyamat tűnik a legérdekesebbnek, amikor egy ábrázolás átalakult, transzformálódott, sokszor leegyszerűsödött.

Skopall József özvegye (Győr) vizitkártya © magántulajdon

A puttók alkalmazásának volt néhány igen egyszerű változata, amelyeket csak megemlítenek. Az egyik két puttó tart egy koszorúba foglalt „tükröt”, ahová a mindenkori felhasználó beírhatta a nevét, ez a variáció két oszloppal gazdagodott, a tetejükön két fényképezőgépet használó puttóval. A képet készítő puttós ábrázolások közül az egyiket Mihály József is alkalmazta Egerben. Ezen a változaton az egyik alak szemben a nézővel működteti a gépet, a másik pedig felmutatja a kész alkotást. Nyomdajelzés nem található a kártyákon.¹⁰

Pontosan ugyanezt a grafikai képet használta Prágában Langer és Pommerrenig fényképészeti társulás is. Antoine Lumière (a híres testvérek apja 1840–1911) Besançonban működő műtermének (1866–1870) verzóján két puttó nézegeti figyelmesen az elkészült portrét mögöttük a fényképezőgép állványon, alattuk pedig a gép és a paletta egyszerű, állandóan ismétlődő rajza látható. Dohnányi Leopoldina Nagyszombaton használta azt a változatot, melyen az egyik puttó fényképezés közben a fekete lepel alá bújt, míg a másik alak ülve nézegeti a kész képet. A század végén találkozhattak a megrendelők Heidenhaus E. Pál Sátoraljaújhelyen is használt verző típusával, melyen három puttó látható munka közben. A Wachtl által forgalmazott kartonon az egyik megönti a lemezt, a második fényképez, a harmadik pedig elhelyezi a kész képet az albumban. Kaukál János Karcagon, Ferenczi Lajosné Zólyomban, Magyar Imre Budapesten, Ferdinánd Schmieder Temes-Kubinban, Stern József Rohoncon, Szabó Endre Kisvárdán stb. is ezt a népszerű grafikát használta. „Souvenir” felirattal is találtunk ebből egy variációt, melyen az üveget öntő alak már elmaradt és ezért a gépet ketten irányítják. Példaként a munkálkodó puttó ábrázolásokra egy egyedi művet választottunk. Beszédes Sándor a hátlapján mint fény- és könyvnyomdász hirdette magát, aki elfogadott mindennemű megrendelést könyomatra. A betűket befoglaló tükör fölött egy kis puttó térdel háttal és fényképez.¹¹

Mihály József (Eger) vizitkártya verzőja
© Fortepan / Mészöly Leonóra adományára

Szabó Endre (Kisvárdán) Wachtl nyomdájából kabinet kártya verzője © Borda Márton Áron tulajdona

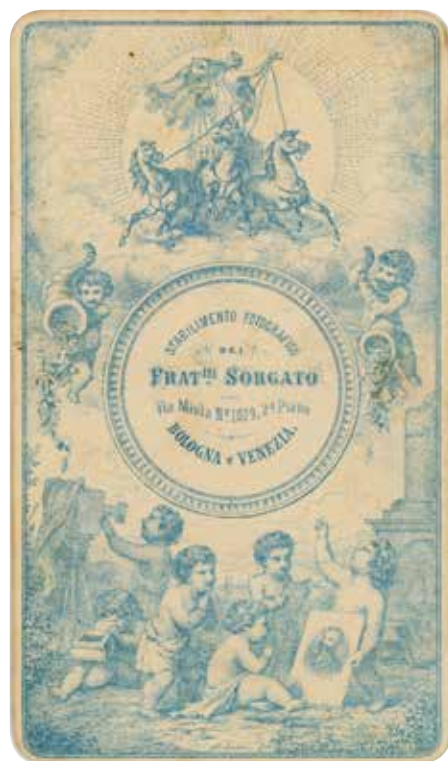
Beszédes Sándor (Esztergom) vizitkártya verzője © készült 1872-ben. Kristóf Gabriella tulajdona

Prager József (Buda) Laufer litografálta 1865-ben, Pesten vizitkártya verzója © magántulajdon

Kozics Ede (Pozsony) vizitkártya verzója © magántulajdon

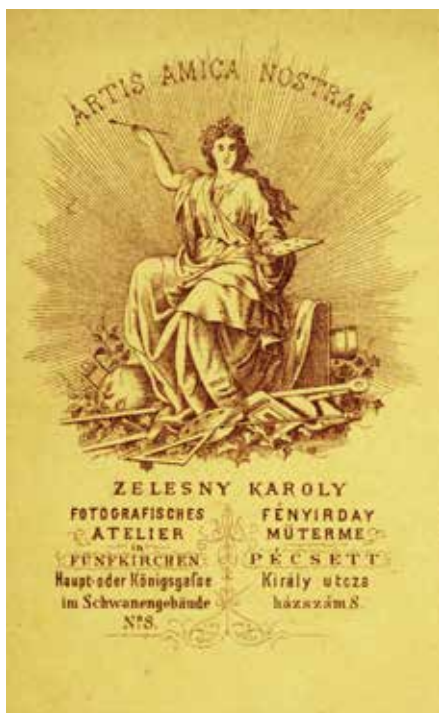
Fratelli Sorgato (Bologna, Velence) vizitkártya verzója © www.luminous-lint.com

A puttók egyben az attribútumuk hordozói is, ezt szimbolizálja az általam ikreknek elnevezett hátlapok rajza. A bécsi Haufler nyomda is használta ezt a népszerű grafikát.¹² Práger József budai fényképész 1865. november 2-án keltezett hátlapján láthatjuk, hogy a festészetet és a fényképezészetet szimbolizáló kis alakok két önálló mezőben ülnek. A jobb oldali egy festőállvány előtt kezében palettát és ecsetet tart, a bal oldali pedig egy állványon oldalra forduló fényképezőgép előtt kezében egy folyadékot tartó csészével jelenik meg. Az ábrázolás ilyen gesztusa a két műfaj azonosságára (esetleg egyenértékűségére), egymás mellettségére, egymásra hatására mutat rá sajátos módon. Csonka Simon, Königstein Samu, Veress Ferenc (címer variáció), és Licskó János is használta ezt a verzót. Licskó próbálkozott ugyanabban az évben egy másik variációval is, melyet a Pollák testvéreknél nyomtatott ki Pesten, ezen a két kis puttó egymás mellett áll, egymást átkarolva néz ki a képből. Az egyik alak kezében paletta a másik pedig a gépre támaszkodik. A barátság motívum sajátos megfogalmazásaként értelmezhető az egymást átkaroló gesztus.¹³

Az egyik legösszetettebb és legszebb grafikát Kozics Ede használta Pozsonyban rövid ideig. Az alsó mezőben hat kicsi puttó csodálja a gépet, a sztereót, és a képeket né-

zegetik. A középmezőben a tükör mellett két puttó a bőségszaruból önti elő a fényképeket, legfelül pedig három lóval vontatott kocsin szemben érkezik a fáklyás génius, aki az állványos fényképezőgépet hozza le hozzánk a napból. A legutóbbi pozsonyi Kozics katalógus erre a részletkérdésre nem tér ki.¹⁴ Véletlenül fedeztük fel a Bolognában és Velencében működő Sorgato testvérek művészi színvonalú, azonos rajzát, mindkettőn „H. Junker”¹⁵ jelzés olvasható az alsó mezőben. Antonio Sorgato (1825–1885) is rövid ideig használta ezt a grafikai megoldást, majd áttért a kiállítási érmeinek reklámozására. A torinói múzeum állományában barna, az Imolaban lévő múzeumban pedig kék színű változatok is előfordulnak. Kozics kapcsolatainak köszönhetően transzponálta ezt az ábrázolást, mely így beépült a magyar verzó katalógusokba és kiemelkedik onnan összetett és kiváló rajzosságával.

Akár négy puttó is tevékenykedhetett a műteremben, ahogy a Kaunitzer testvérek és Langsfeld Mór kaposvári műtermében használt ábrázoláson látható, hiszen ezen már a lefényképezni óhajtott modell is puttó, a fényképező mester úgyszintén, a mögöttük álló kis alak, aki nézegeti a negatívot már gatyát is kapott. Háttal nekünk az asztalnál pedig retusórként dolgozik a negyedik alak.

Zelesny Károly (Pécs) vizitkártya verzója © Fortepan / Schermann Ákos adománya

Bartcky Victor (Budapest, Nagymaros) kabinet kártya verzója © magántulajdon

Ivantsó Gy. J. (Krompach) Wachtl nyomdája kabinet kártya verzója © Borda Márton Áron, tulajdona

Az allegorikus női alak ábrázolására két példát választottunk, egyiket közkedveltsége, a másikat magyar vonatkozása miatt. Előzményként csak megemlítjük az 1860-as évek elején kedvelt női figurát, aki a fényképezőgépen ül régies ruházatban. A napsugarakat jelképező vonalak felé nyújtja ecsetjét, jelezve, hogy a napból nyert fényvel alkotja meg műveit. Az „*Artis Amica Nostrae*” felirat a sugarak fölötti mezőbe esik. Egy rövid ideig olyan sokan használták ezt a verzót, hogy felsorolni sem tudjuk a felhasználókat anélkül, hogy valaki újabb variációt ne tudna elének tenni.¹⁶ Zelesny Károly pécsi verzóját emeltük ide példaként. A női arc számos eltérő vonással gazdagodott a variációkon, majd találtunk olyat is, ahol eltűnt a felső felirat, ilyen Fischer F Körmöcbányán használt kartonja. Még öntudatosabb megrendelők voltak Schöffl Béla (1874-ben), és a Tauffer-Veress Gyula társulás, akik az eredeti felirat helyére tették a cég nevét, az utóbbi vállalkozás megrendelt egy olyan változatot is, ahol a női alak már nem emeli föl a karját, csak az ölében tartja. Ezt az utóbbit Bécsben a Trapp&Münch cég reklámozta 1876-ban.¹⁷

A fényképezés allegóriája olyan 1860-as évekbeli előképekre tekint vissza, ahol a két puttó egy bekeretezett fest-

ményt tart lebegve a vizitkártya közepén. Ezt alkalmazta Schöffl Béla 1873-ban,¹⁸ majd később Váncza Mihály Miskolcon, de könnyen ráakadhatunk, hogy Genovában is jelen volt Sciutto, G. B. műtermében.¹⁹ A fényképezés allegóriája a század végén egy angyal lett, aki hatalmas szárnyaival vékony leplekbe burkolva egy fényképezőgépet működtet, hiszen az állványon lévő gépről éppen leemeli a kupakot, tehát azt működés közben ábrázolták. Példaként Bartcky Viktor hátlapját választottuk, mert azon az 1893-as évszám is szerepel. A leghosszabban és legváltozatosabban a Fanto és Kluge kecskeméti cég használta ezt a grafikát, de megemlíthetjük Bergtraun Dezső lévai, Kovács Ferenc (jelezve Wachtl nyomdájából) budapesti fényképészek azonos hátlapjait is. Létezik egy olyan variáció is, amelyen az angyal az állványra szerelt géppel együtt éppen a magasba készül fölrepülni, ezt használta többek között Buchsbaum Gyula Debrecenben és Sente Béla Kaposváron. Egy további jelentős átalakulás is kiviláglik, hiszen az egyik variáción a szárnyas női lényből valóságos századvégi dáma lett, szárnyak nélkül. Wachtl műhelye jelzi a divatos megújulást, erre példa Ivantsó megoldása Krompachban,²⁰ melyet Sztrahe J Sátoraljaújhelyen is alkalmazott.

¹ Borda Márton Áron honlapja fényiratok.hu. Az Archívum három részből áll. A fényképezés portréi, A műtermek ábrázolásai versokon, Recto-Verso katalógus.

² Cs. PLANK Ibolya: „Fényképezsműtermek Budapesten”, *Budapesti Negyed*, 1997/115, tavasz, 67–105.

³ FARKAS Zsuzsa: „Magyar magángyűjtők. A Promenade- gyűjtemény”, *Fotóművészet*, 2022/2, 86–93.

⁴ „Könyomatos hazai verzógrafikák az 1860-as évek első felében”, promenadecollection.blog.hu/2022/11/07/konyomatos_kosznonom_hogy_csatlakozott_a_feldolgozashoz_es_gazdagította_meglátásainkat.

⁵ Uo.

⁶ PETERNÁK Miklós: „Fénykép térkép világkép (Első rész)”, FEJŐS Zoltán (Szerk.): *Fotótörténet 1.*, MAFOT, Budapest, 2020, 39–40, 37–38, 128. jegyzet.

⁷ Uo., 39–40.

⁸ Középre helyezték Ferenc József császár arcképét, ezért Borsos József nem fogadhatta el. *Photographische Correspondenz*, Nr. 129. 1875. melléklet.

⁹ Uo., 141, 127. jegyzet.

¹⁰ A *Promenade Collection* Décsy, Gévay, Mihály, Szinay, Wagenblatt, és Wesz Lipót variációit őrzi ebből a típusból.

¹¹ Beszédes verzóinak történetéről még nem sokat tudunk, de az Esztergomban évek óta készülő monográfia bizonyára erre is rávilágít. Borda Márton Áron gyűjtésében 1872. február 2.-án keltezett kártya látható.

¹² A Haufler cég hirdetése a *Photographische Correspondenz* (Nr. 126, 1872) 244. oldal utáni mellékleten, Gondy és Egey, Meinhardt Ágoston, Décsy Eduard és Hess Fridolin hátlapjain a nevek tipográfiáját emelte ki. Köszönöm a *Promenade Collection* segítségét.

¹³ A *Promenade Collection* is idézi a blogján ezt a vizitkártyát, hiszen a Pollák testvérek (Károly, Tivadar és Gyula) 1858-ban alapított vállalata később Légrády néven a magyar nyomdaipar jelentős alakjaivá váltak.

¹⁴ Elena Kurincová-Marta JANOVICKOVÁ: *Mesto v ateliéri, ateliér v meste. City in studio in the city*, City Museum, Bratislava, 2016, 96.

¹⁵ Nem találtuk nyomát a készítőnek.

¹⁶ A Borda gyűjteményben: Hajdu József Mezőtúr, Honisch Lipót Békéscsaba, Knittel, Georg Eszék, Mendihszky József Nagybánya, Persiwal Katharina Karánsebes, Schnapek M, Stefany Otto Gyöngyös és Balassagyarmat stb.

¹⁷ *Photographische Correspondenz*, No. 129, 1876, Index utáni melléklet. Kapanidis Trebizonde és Rigopulo Braila hátlapjain.

¹⁸ A *Promenade Collection* tulajdonában lévő, ritka vizitkártya.

¹⁹ G. B. Sciuotto e C. 10 Via Nuova Palazzo Adorna 10. Genova. A verzó felírata: „Fotografia antichità e belle arti”, Antonio Mancino gyűjteményében.

²⁰ Korompa város német elnevezése, ma Szlovákiában található.

²¹ Mysz Viktor nagyszebeni fényképész verzóján ugyanez a trónuson ülő női alak látható, a Wachtl által gyártott verzón a trónus előtt rengeteg fénykép (és nem érem) fekszik a földön.

Az utolsó választott magyar verzókn Pejtsik Károly műhelyében készült, a földgömbön álló női alak karjait felemelve és kitérve napraforgót tart mindkét kezében, melynek szárai és levelei grafikai díszként keretezik a figurát. Ezt a mintát illusztrálva ismeretlen fényképészt választottunk, aki 1905-ben Verőcén örökített meg egy kislányt. De találunk példányokat lepecsételve is, hiszen Kövesy jelzésű, Lenics Géza Nagyszalontán, Maar Béla, Molnár Dezső Budapesten, Regetzky Ferenc Vácott, Száger M Cegléden 1906-ban, és Tupi Imre mind alkalmazták ezt a közkedvelt (és vélhetően olcsó) verzót. A grafika átírását, átalakítását láthatjuk a szintén Pejtsik Károly által jelzett változaton, ahol a napraforgóból tulipán lett.

A végére hagytam a Mai Manó által használt rendkívülien gazdag szimbolikájú verzót, ahol a trónuson ülő nőt kerek talléroként aláhulló képek veszik körül,²¹ egy puttó mutatja föl a megnyíló térben műtermét. Az ezredéves pesti kiállítás oklevele és a Párizsban nyert érme és a fényképész neve a verzó jobb oldalára szorult. A Wachtl által gyártott kép abban tér el az előzőktől, hogy fényképezőgép nincs jelen, így ez a fajta megdicsőülés sajátságosan a jól működő mesterség, a saját ego szimbóluma, amiben igaza is van, hiszen ilyen maradandó gazdagságot senki más nem tudott felmutatni.

Ismeretlen fényképész Pejtsik nyomdájá vizitkártya verzója © magántulajdon

Ismeretlen fényképész Pejtsik nyomdájá vizitkártya verzója © magántulajdon

Mai és társa (Budapest) kabinet kártya verzója rózsaszín papíron, készült 1897-ben © forterpan_81259 (az adományozó neve nélkül)

